

DINAMICA MODULUI DE VIAȚĂ ÎN SOCIETATEA NOASTRĂ. IPOTEZE GENERALE

CĂTALIN ZAMFIR

Modul de viață specific societății noastre actuale se află într-un proces rapid de schimbare. El nu este o realitate stabilă, cristalizată și încheată, ci mai degrabă o fază de trecere, instabilă, caracterizată prin numeroase tendințe contradictorii. Două coordonate ale transformărilor sociale actuale aduc o contribuție esențială la explicarea schimbărilor rapide din modul de viață: *modernizarea și transformarea socialistă*. Pe de o parte, are loc un proces de transformare a societății noastre dintr-o societate tradițională, predominant agrară, cu un nivel economic scăzut, într-o societate modernă, dezvoltată industrial, dispunând de ridicate resurse economice. Pe de altă parte, trebuie avut în vedere faptul că modernizarea societății noastre are loc în forme socialiste și, din această cauză, prezintă caracteristici distinctive în raport cu modernizarea care a avut și are loc în societățile capitaliste.

În primul rând, va fi analizat punctul de pornire al procesului: *modul tradițional de viață*. Apoi vor fi explorate caracteristicile procesului de schimbare care a început să aibă loc sub impulsul modernizării și al transformării socialiste. În fine, este necesar să facem câteva presupoziii asupra punctului spre care tinde procesul: *un mod de viață modern de tip socialist*.

Modul de viață tradițional. Conceptul de „mod de viață tradițional“, ca de altfel și cel mai general de „societate

tradițională⁴, este destul de vag. În general, prin societate tradițională se înțelege o societate de tip *preindustrial*. Există o largă varietate de societăți preindustriale. În acest studiu se va avea în vedere societatea românească tradițională, cu caracteristicile ei specifice⁵.

Comunitatea agrară reprezintă forma de bază a societății noastre tradiționale. Specific acestei comunități este caracterul său *economic închis*. Cadrul atît al producției, cît și al consumului îl reprezintă *gospodăria* constituită în cadrul familiei, fie a familiei nucleare, fie a celei extinse, în funcție de condițiile particulare. Gospodăria tradițională constă din totalitatea activităților de producție și de consum, împreună cu condițiile materiale ale muncii și ale vieții — pămînt, unelte, vite, locuință, mobilă, îmbrăcăminte. Aproape tot ceea ce se consumă este produs în cadrul gospodăriei, de către membrii ei: hrană, îmbrăcăminte, locuința, mobila, o parte din unelte. Gospodăria reprezintă *mediul de viață nemijlocit al omului* — totalitatea condițiilor și a resurselor de viață; ea este rodul activității întregii familii, avînd o dinamică proprie. Viața membrilor unei gospodării depinde de gradul ei de dezvoltare. De aici, o orientare fundamentală a omului tradițional: grija deosebită, vitală, pentru menținerea și înflorirea gospodăriei. Valoarea fundamentală a modului tradițional, agrar de viață este aceea de a fi *gospodar*. Componenta cea mai importantă a acesteia o reprezintă *hărnicia*, efortul, munca depusă; de-abia în al doilea rînd urmează priceperea, inventivitatea care, în condițiile unei tehnologii relativ statice, contribuia mai puțin la dezvoltarea gospodăriei.

Pentru a acoperi gama largă de necesități ale familiei, activitățile de producție sînt larg diversificate. Puține produse sînt obținute din afara gospodăriei, fie de la alte colectivități (sarea, gazul, zahărul), fie de la „specialiștii” satului (fierar, morar, cioban). Pentru a obține această gamă diversificată de bunuri este nevoie de un volum mare de muncă, depusă de întreaga familie. O largă diviziune a muncii, în raport cu sexul și vîrsta, este necesară. Încă de la cea mai fragedă vîrstă, copiii se înscriau

* Există o bogată literatură care oferă prețioase informații despre modul de viață din diferitele faze istorice ale societății noastre tradiționale: literatura sociologică (cercetările realizate de școala lui D. Gusti, importante contribuții aduse de H. H. Stahl), literatura istorică, literatura beletristică.

în efortul comun, revenindu-le sarcini adecvate vârstei: păzirea vitelor, îngrijirea fraților etc. În aceste condiții, viața este axată pe muncă. Producția, iar nu consumul este domeniul dominant.

Caracterul autarhic al gospodăriei generează o *orientare individualistă*. Nu este vorba de individualismul generat de societatea de tip capitalist, ci de ceva cu totul specific acestui tip de economie. Fiecare familie trebuie să aibă grijă de asigurarea bunurilor de care are nevoie. Aceasta este datoria și responsabilitatea sa fundamentală. Obiectivele colective și, complementar, activitățile comunitare — apărarea, activități artistice și religioase, construcții de interes comun, reglementarea relațiilor sociale — ocupă un loc secundar în viața acestor comunități.

Stabilitatea mare a procesului de producție generează o ridicată stabilitate și a modului de viață, facilitând cristalizarea unor modele de organizare a vieții înalt elaborate. Limitarea mijloacelor de producție creează o gamă redusă de bunuri disponibile, fapt care este asociat cu o *ridicată stabilitate a nevoilor*. În aceste condiții, echilibrarea consumului cu posibilitățile productive este, în principiu, neproblematică. Prin efort se pot obține toate bunurile necesare. Modul de viață tradițional este și din acest punct de vedere stabil, nedezechilibrat de apariția continuă a noi necesități. Ruperea echilibrului dintre necesități și posibilități se datorează doar unor factori externi distructivi — război, calamități naturale, exploatare. Din interior nu există forțe care să-i determine pe oameni să dorească altceva decât ceea ce pot produce. Este firesc ca în aceste condiții să apară o limită naturală a producției, dincolo de care efortul productiv devine lipsit de sens. O asemenea limită este observabilă cu claritate la comunitățile arhaice izolate (13). Ca rezultat al acestei limitări, colectivitatea poate dispune de resurse importante de timp liber și de energie umană orientate spre activități de tip cultural-artistic; sărbători ocazionate de evenimente colective și individuale, activități sociale, crearea unor bogate valori artistic-culturale. Viața în aceste comunități, deși caracterizată printr-o luptă adesea dură cu forțele naturii, expusă la nenumărate primejdii, presupunând adesea un efort mare de muncă pentru satisfacerea nevoilor, avea, totodată, resurse suficiente pentru a dezvolta o bogată și înalt satisfăcătoare sferă culturală. De aici și bogăția uimitoare a folclorului în aceste socie-

tăți. Arta reprezenta o componentă esențială a muncii și vieții în satul tradițional. Au existat standarde culturale de viață la care satul nostru tradițional nu renunța decît în momentele cele mai dificile ale vieții sale. Și aceasta doar pentru scurt timp.

În contextul acestui mod de viață, acumularea de bunuri este cerută doar de necesitatea reproducerii lărgite, pe generații, a familiei. Fiecare familie trebuie să asigure baza materială de plecare a copiilor cînd aceștia intră în viața matură. *Zestrea* reprezintă pîrghia esențială a reproducerii lărgite a comunității. De aici, o serie de presiuni sporite asupra potențialului productiv al gospodăriei tradiționale. Reproducerea lărgită a familiei era mai puțin problematică în condițiile disponibilității de terenuri agricole sau chiar în cadrul satelor nelibere care lucrau pe pămîntul boierului. Ea devine critică în condițiile satului liber care nu mai dispune de rezerve suplimentare de teren agricol.

Exploatarea, exercitată de timpuriu asupra comunității agricole tradiționale, o supunea pe aceasta unei presiuni economice noi (9). Cantitatea de produse obținute prin muncă trebuia substanțial mărită pentru a asigura, pe lîngă necesitățile proprii, și pe cele ale clasei exploataatoare. Din această cauză, procesul de aservire feudală a comunităților agrare tradiționale a produs o puternică tendință de degradare a modului lor de viață.

Imagina societății tradiționale nu este completă dacă nu luăm în considerare și alte categorii sociale. În primul rînd, meșteșugarii. Aceștia au un mod de viață relativ diferit de cel al țărănilor, tînzînd să se apropie mai mult de modul de viață al societății moderne, datorită diviziunii sociale a muncii în care sînt angrenați. „Elitele“, clasele exploataatoare sînt caracterizate printr-un mod de viață cu totul diferit. Ele nu sînt legate direct de activitatea productivă, arareori avînd funcții de organizare în cadrul acesteia. Activitățile tipice pentru această categorie socială se plasează în alte sfere: administrare, organizarea procesului de exploatare, activități politice și militare și mai ales *activități de consum*. Plusurile substanțiale de produse agricole de care elitele exploataatoare dispuneau au favorizat dezvoltarea schimburilor economice și a meșteșugurilor. În societățile pre-industriale, cea mai mare parte a meșteșugurilor și a comerțului s-a dezvoltat în legătură cu necesitățile cli-

telor. O producție relativ restrânsă și scumpă nu putea fi de masă. Exploatarea, prin resursele sale masive pe care le pune la dispoziția unui grup restrâns, a stimulat dezvoltarea producției meșteșugărești în direcția produselor scumpe, de lux, iar aceasta, la rândul său, a stimulat creșterea rapidă a nevoilor elitelor. Stilul consumarist, ciclul de dezvoltare rapidă producție/necesități sînt caracteristice în societatea tradițională în mod exclusiv modului de viață elitar.

Modernizarea modului de viață. Există multe discuții asupra naturii proceselor sociale care au dus la destrămarea societății tradiționale și la constituirea societății actuale. Se utilizează adesea, pentru a desemna această transformare, termenul de „modernizare”. Prin acest termen se are în vedere, în primul rînd, procesul de industrializare și de lărgire a diviziunii sociale a muncii pe baza revoluției industriale, dar și o serie de alte procese mai largi care, deși declanșate sau stimulate tot de industrializare, nu sînt reductibile la aceasta: urbanizarea, crearea unei mentalități rațional-științifice, democratizarea politică etc. Modernizarea este un proces universal. Ea are loc însă în forme diferite în funcție de condițiile sociale, politice, economice și culturale particulare. În mod special, modernizarea se diferențiază în funcție de structurile socialiste sau capitaliste. În cazul nostru, se poate vorbi chiar despre o modernizare socialistă și una capitalistă a modului de viață. Pentru analiza din acest studiu am ales cinci domenii ale modernizării modului de viață: *munca, participarea la viața socială, gospodăria, consumul și diferențierea socială.*

Munca. Lărgirea rapidă a diviziunii sociale a muncii reprezintă elementul poate cel mai definitoriu al modernizării. Ca rezultat al adîncirii acestei diviziuni, se produce o separare tot mai netă a producției de consum, locul economiei închise, autarhice, luîndu-l economia de piață, națională și chiar mondială. Cel mai adesea, producția nu are nici o legătură cu consumul producătorului, fiind orientată spre schimb. Bunurile necesare sînt obținute de la ceilalți în schimbul propriei producții. O economie bazată pe schimbul generalizat nu a fost posibilă însă decît ca urmare a revoluției industriale. Producția meșteșugărească a creat o piață limitată, produsele sale fiind relativ scumpe și de aceea ea era complementară cu

consumul elitar și mai puțin cu cel de masă. Industrializarea ieftinește într-o asemenea măsură produsele încât ele devin disponibili de masă, determinând pe toți producătorii să renunțe la a-și produce tot ceea ce au nevoie în cadrul propriei gospodării.

Diviziunea socială a muncii creează un nou tip de relație între individ și colectivitate: activitatea productivă individuală este orientată spre satisfacerea nevoilor colective, în timp ce, la rândul ei, colectivitatea organizează și asigură condițiile satisfacerii nevoilor tuturor membrilor săi. Această nouă potențială raportare a individului la colectivitate este „denaturată” în cadrul unei organizații de tip capitalist. Aici, muncitorul nu acționează nemijlocit în vederea satisfacerii unei necesități a colectivității, ci pentru profitul capitalistului care l-a angajat. În acest context se dezvoltă o *mentalitate de angajat*: munca pentru obținerea mijloacelor economice necesare propriei vieți. Este accentuat interesul individual, ca obiectiv primar și exclusiv, cu toate că, obiectiv, munca este orientată, în ultimă instanță, spre realizarea necesităților colective. Marx accentua faptul că o asemenea organizare socială transformă munca într-o activitate alienată, asupra căreia muncitorul nu are un control. Sensul uman pozitiv al muncii dispare. Cel mult se poate dezvolta o raportare pozitivă de tip strict profesional: mândria muncii bine făcute, a înaltului profesionalism. Sau satisfacția reușitei sociale *prin* muncă.

Socialismul simplifică relația dintre producător și colectivitate, prin instaurarea proprietății socialiste asupra mijloacelor de producție. Se deschide, astfel, posibilitatea cristalizării unei noi orientări subiective în muncă spre satisfacerea necesităților colective. Această orientare este denumită în mod curent *atitudinea socialistă față de muncă*. Se declanșează o profundă revoluție în modul de viață. Omul începe a se raporta la munca sa nu numai prin prisma necesităților sale individuale, ci și prin cea a necesităților colective. Cristalizarea atitudinii socialiste față de muncă nu reprezintă însă, așa cum se credea la începutul revoluției socialiste, un proces oarecum automat. Și în noile condiții, indivizii pot oscila între atitudinea socialistă față de muncă sau asumarea subiectivă a poziției de angajat, orientat nu spre finalități sociale, ci exclusiv spre beneficiul personal obținut prin muncă. Există, în condițiile primelor faze ale evoluției organi-

zării socialiste, mai multe surse obiective și subiective ale asumării subiective a poziției de angajat. În primul rînd, o sursă istorică. Orientarea instrumentalistă — munca pentru beneficiul personal —, cristalizată și fixată de secole, se poate prelungi inertial în cadrul noii organizări sociale. Cristalizarea unui nou mod socialist de raportare la muncă, în calitate de proces nu individual, ci colectiv, ca orice proces de transformare culturală necesită o perioadă relativ lungă de timp. În al doilea rînd, există o sursă organizațională. Legătura dintre activitatea fiecăruia și necesitățile colective este mult mai complexă și mediată decît se presupunea mai înainte. Apariția și dezvoltarea atitudinii socialiste față de muncă este condiționată în mod esențial de găsirea formelor organizatorice care să asigure legarea într-un mod cît mai clar a muncii fiecărui individ, grup sau întreprindere de bunăstarea colectivă. Doar în măsura în care pentru fiecare participant este clar cum efortul său stă la baza bunăstării colective este posibilă asumarea în mod efectiv a unei înalte responsabilități sociale. Percepția atît a lipsei de control efectiv asupra organizării și utilizării proprii activități, cît și a unei ineficiente organizări a muncii, datorate existenței unor procese birocratice, tendințelor de centralizare excesivă, duce la blocarea sentimentului de participant activ la organizarea și conducerea activității productive, la neasumarea responsabilității sociale a propriei munci. În fine, în al treilea rînd, sînt necesare forme eficace de asigurare de către colectivitate a satisfacerii echitabile a necesităților și aspirațiilor individuale. Lipsa unor asemenea mecanisme sau pur și simplu ineficiența lor sînt de natură să genereze preocupări excesive, adesea exclusive, din partea indivizilor, de asigurare a acestor condiții, accentuîndu-se astfel orientarea de tip individualist.

Are loc o modificare importantă a raportării individuale la condițiile de muncă. Producția organizată într-un cadru privat-individual a generat o orientare vitală spre dobîndirea, păstrarea și dezvoltarea condițiilor materiale ale desfășurării muncii — pămînt, unelte, capital. Acumularea și conservarea proprietății mijloacelor de producție devine o condiție a supraviețuirii. Întreaga viață tinde să se subordoneze acestui imperativ major, declanșîndu-se un proces alienant: mijlocul, datorită importanței sale capitale pentru viață, se transformă în scop suprem, per-

turbînd întreaga ierarhie a valorilor. În aceste condiții se dezvoltă o atitudine specifică față de muncă. Aceasta reprezintă singura armă de supraviețuire nu numai a propriei persoane, ci și a condițiilor materiale ale muncii. Se dezvoltă o „etică puritană“ a muncii și a consumului: munca aspră, încrîncenată, sacrificiul de sine și al propriei familii în scopul supraviețuirii economice; sacrificarea tuturor celorlalte necesități și valori pentru realizarea cerințelor procesului de producție.

Industrializarea face ca producătorul individual să fie înlocuit de marea producție de fabrică. Se modifică, astfel, raportul dintre individ și condițiile sale de muncă. Pentru a munci, omul nu mai are nevoie să *posede* condițiile materiale necesare muncii sale. Fie că este vorba de forma capitalistă de organizare a muncii, fie de cea socialistă, raportul individ/condiții de muncă se modifică. Dobîndirea acestora nu mai este o problemă directă a muncitorului. El nu mai este orientat spre acumularea individuală de capital. Resursele economice dobîndite prin muncă sînt orientate aproape exclusiv spre consum, iar nu spre acumulare. În mod inevitabil, sfera consumului cîștigă în importanță.

Modernizarea aduce schimbări profunde și în relațiile sociale din sfera muncii. Înlocuirea producției individuale cu o producție socială a creat o nouă bază pentru relațiile sociale. Producția socializată implică nu numai diviziunea muncii, ci și relații de cooperare între participanții la procesul de muncă înalt divizat. În sistemul capitalist, munca este însă, paradoxal, departe de a prezenta imaginea unei activități efectiv colective, care necesită cooperare și colaborare. Prin natura sa, acest sistem este tentat să-l trazeze pe muncitor ca pe un participant singular, ce trebuie să-și realizeze sarcinile independent și separat de ceilalți participanți la procesul de producție. Din punct de vedere tehnic, funcția de organizare și coordonare a activității productive nu este realizată de către colectivitatea participantă — colectivul de muncă —, ci de către *ierarhie* sau de către structura însăși a procesului tehnologic. Munca fiecărui participant nu mai apare ca o parte a efortului colectiv, ci ca o sarcină care decurge mecanic din procesul tehnologic sau este atribuită și controlată de către sistemul ierarhic-autoritar care asigură asamblarea muncilor individuale într-un proces unic. Din punct de vedere social, sistemul capitalist a fost orientat să-l tra-

teze pe muncitor ca individ izolat, fără legătură cu ceilalți, și pentru a descuraja cristalizarea unui spirit colectiv ce ar putea constitui o forță anticapitalistă. Toate problemele angajatului sînt tratate, principial, ca probleme individuale, rezolvabile în relațiile directe dintre acesta și ierarhie. În locul relațiilor de cooperare în procesul unei munci colective, organizarea capitalistă a introdus relații de putere — cele din cadrul ierarhiei, dintre patronat și angajați — și relații de simplă și mecanică juxtaponere, adesea de indiferență, între angajați, în cadrul unui proces de producție care nu este organizat și controlat de către participanți. Așa se explică faptul că înaltul grad de coordonare tehnică presupus de munca modernă este însoțit de o uimitoare lipsă de cooperare umană. În locul cooperării și colaborării pot apărea chiar relații de concurență sau acestea pot constitui prilejul descărcării tensiunilor și frustrărilor. Spiritul de solidaritate umană, de cooperare și întrajutorare s-a creat, de aceea, mai mult în afara muncii propriu-zise, ca modalitate de luptă a muncitorilor împotriva patronatului, în mișcarea sindicală și politică a muncitorilor, sub forma solidarităților lor de clasă, și mai puțin ca rezultat al muncii propriu-zise. Din acest motiv, în primele faze ale dezvoltării sistemului social capitalist, producția de fabrică nu a determinat prin ea însăși o ridicare substanțială a spiritului colectiv. Ea nu a ajutat pe fostul țaran obișnuit cu munca individuală și centrat pe propriile interese să-și dezvolte rapid o cultură a relațiilor de cooperare.

Socialismul a promovat un nou principiu de organizare și conducere a muncii: *munca și conducerea colectivă*. Relațiile de muncă au fost definite, în noul proiect de organizare a societății, ca relații de cooperare în procesul de organizare, conducere și control colectiv al activității comune, ca relații de solidaritate umană, de întrajutorare. Într-un cuvînt, ca relații tovarășești. Există însă în practica construirii noii societăți, o dualitate a principiilor de organizare și conducere a muncii, efect al etapei de început a procesului de trecere de la capitalism la socialism. Pe lângă principiul muncii și conducerii colective, promovat ideologic, politic și organizatoric, tradiția și necesitățile concrete de organizare a muncii în condițiile sociale și culturale concrete au dus, totodată, și la menținerea ierarhiei de tip autoritar, creație a sistemului capitalist. Datele inițiale sînt următoarele:

oamenii nu sînt obișnuiți să colaboreze, să se autoorganizeze (nu există cristalizată o cultură a muncii colective), nu au suficient de dezvoltată motivația cooperării, a asumării de responsabilități colective; apar frecvente tendințe de subordonare a interesului colectiv celui individual. În aceste condiții, **principiul muncii și conducerii colective** nu găsește o bază de operare eficientă, fapt care duce la recurgerea la ierarhia de tip autoritar ca mijloc eficace de organizare și conducere a unei forțe de muncă relativ pasive. Acest instrument de organizare și conducere a muncii colective nu este de natură însă să întărească spiritul participativ, cooperativ, asumarea responsabilității colective. El stimulează, dimpotrivă, o atitudine alienată, îngust utilitaristă. Promovarea activă, în condițiile actuale, a unor forme de organizare bazate pe autoconducere și autogestione promite o nouă bază, înalt stimulative, pentru dezvoltarea atitudinii socialiste față de muncă, a cristalizării unor relații de cooperare și colaborare în organizarea și conducerea muncii.

Din punctul de vedere al modului de viață, atitudinea față de muncă, relațiile care se stabilesc între oameni în procesul de muncă, reprezintă o sursă importantă de diferențiere. Mentalitatea de angajat sau cea de participant activ și responsabil la activitatea de interes colectiv reprezintă puncte de cristalizare a unor stiluri de viață net diferite.

Participarea la viața socială. Una dintre cele mai importante componente ale modernizării este creșterea rapidă a gradului de complexitate a organizării sociale. Viața tradițională, cu economia sa de tip închis se desfășura pentru marea masă a populației la nivelul microcolectivității — cazul satului este tipic. Creșterea interdependenței în cadrul diviziunii sociale a muncii și mai apoi în cel al sistemelor social-politice mai complexe, face ca relațiile sociale să fie din ce în ce mai intense, unind o populație tot mai mare. Treptat, națiunea devine scena de interes primordial pentru toți membrii colectivității. Evenimentele economice, politice și sociale naționale devin de primă importanță pentru viața curentă. Interesul se lărgeste treptat spre scena internațională. Incepe să se cristalizeze la nivel de masă o conștiință națională și apoi o conștiință a interdependențelor în plan mondial. Societatea tradițională genera o atitudine de izolare, in-

diferență. Conflictul distructiv între părțile sale componente nu erau excepții. Datorită creșterii interdependențelor devine tot mai acută cerința integrării reciproce a părților, a găsirii unor soluții constructive la situațiile conflictuale. Se dezvoltă tot mai mult o atitudine activă a indivizilor în sfera macrosocialului. Ei sînt tot mai interesați în a participa activ la organizarea și conducerea colectivității din care fac parte, a națiunii și chiar a lumii. Controlul evenimentelor sociale reprezintă una dintre tendințele distinctive ale modului de viață modern. În cadrul aceleiași colectivități se constituie grupuri socio-profesionale distincte, rezultat al diviziunii sociale a muncii, diferite de clasele sociale din societățile tradiționale. Cristalizarea conștiinței poziției și intereselor specifice ale acestor grupări, dezvoltarea mijloacelor politice și social-ideologice de exprimare a acestora și de armonizare reciprocă devine o altă trăsătură a vieții moderne. Chiar după desființarea claselor sociale antagonice, procesul de diversificare socială, pe criterii funcționale de această dată, va continua să se desfășoare. În societățile tradiționale puternic stratificate, instituțiile sociale de control tind a fi expresia, adesea cu mijloace violente, a intereselor elitelor dominante. Societățile moderne tind să micșoreze inegalitatea distribuției puterii și să elimine, totodată, formele sale violente. Arbitrarul, autoritarismul și favoarea care reprezentau oarecum regula în societatea feudală își diminuează treptat ponderea în favoarea legalității și a democrației. Cu diferențierile impuse de condițiile particulare, acest proces este general în societatea modernă. Se cristalizează o nouă cultură a relațiilor cu instituțiile sociale: cultura propriilor drepturi, capacitatea de a formula în limbaj administrativ-politic propriile revendicări. În locul atitudinii de neîncredere, de teamă, de acceptare fatală a practicilor subiective ale instituțiilor de control social, se cristalizează raportarea la acestea ca instrumente legale de satisfacere a propriilor necesități. Democrația, ca principiu de conducere socială, devine o exigență structurală a societății moderne.

Creșterea rapidă a mobilității sociale, a tuturor interacțiunilor sociale duce la diminuarea barierei dintre diferitele poziții și roluri sociale. După cum observă Alex Inkeles (1), una dintre trăsăturile distinctive ale omului modern este capacitatea sa de a se *proiecta* în

orice rol social: profesor sau cultivator, om politic sau muncitor. Acest lucru este determinat nu numai de faptul că toate rolurile sociale devin deschise oricărui membru al colectivității, dar și datorită necesității sporite a înțelegerii reciproce și a cooperării în exercitarea funcțiilor sociale.

Are loc, totodată, un proces de universalizare culturală tot mai accentuat. Izolarea socială a dus la cristalizarea unei pluralități de culturi locale. Stratificarea socială a dus la cristalizarea unor culturi de grup, cu funcția de consfințire și protejare a intereselor de clasă și grup. Societatea modernă sparge culturile locale, intensificând schimbul de valori înalt elaborate. Egalizarea socială duce la omogenizarea culturală în interiorul colectivităților. Necesitatea participării active la toate nivelurile de organizare a vieții sociale generează o nevoie în curs de universalizare de a fi „la nivelul cultural al umanității”. Informarea generală în toate sferile, dobândirea capacității de însușire rapidă a diferitelor sectoare de cultură, a ideilor lor fundamentale devin precondiții ale unei active participări.

În acest proces există însă o serie de puncte critice provenite, în mod special, din logica fazelor de trecere. Rapida diferențiere socială este asociată, de regulă, cu o criză a capacității de a stăpâni complexitatea, manifestată prin procese anarhice. Mecanismele birocratice, însoțite adesea de o centralizare excesivă, apar în acest context ca forme primitive de organizare și control ale complexității. Conducerea de tip birocratic, una dintre relele oarecum inevitabile perioadei de creștere rapidă a complexității sociale, generează atitudini caracteristice la nivelul modului de viață. Printre altele, reducând posibilitățile efective ale individului de a participa activ la organizarea și conducerea societății, scade interesul pentru o asemenea participare, generează un tip specific de alienare.

Diferențierea structurală și specializarea funcțională fac, pe de altă parte, ca indivizii să piardă viziunea ansamblului, concentrându-se asupra funcțiilor care le revin direct în cadrul diviziunii sociale a muncii. De asemenea, mai apare încă un important proces negativ. Dificultățile de organizare, de reglementare, în sensul intereselor colective, a relațiilor sociale creează o tendință de dezvoltare „patologică” a interesului personal, opunându-l adesea celui colectiv. Există un anumit tip specific

de „corupție“, de anomie, caracteristic proceselor sociale insuficient organizate. Influența personală, „relația“ personală, propriul interes încep să domine acolo unde nu există un sistem social clar și unanim acceptat de distribuție a resurselor și a diverselor beneficii individuale. Un asemenea individualism nu este numai produsul specific organizării bazate pe proprietatea privată, ci totodată și efectul dificultăților de reglementare, în interesul colectiv, a complexității sociale.

Ca rezultat al creșterii rapide a complexității organizării sociale, modul de viață modern este caracterizat prin profunde contradicții. El conține, pe de o parte, puternice tendințe de participare socială, dar, pe de altă parte, și „patologii“ specifice acestei faze — birocratizare, centralizare excesivă, dezorganizare, pierderea controlului asupra unor importante procese sociale, alienare, orientare individualistă. Socialismul a eliminat o serie de limite structurale în calea unei eficiente organizări sociale. Totodată, el a ridicat rapid gradul de complexitate al organizării sociale, avînd, din această cauză, de înfruntat dificultăți suplimentare.

Gospodăria. Diviziunea socială a muncii scoate producția în afara gospodăriei. Doar în anumite cazuri marginale — micul producător — activitățile productive mai au loc în acest cadru. Gospodăria își mai păstrează unele funcții productive: realizarea unor produse și servicii simple necesare familiei — gătit, conservarea unor alimente, curățenie, îmbrăcăminte, reparații de diferite feluri. În aceste condiții, gospodăria se modifică fundamental. Într-o societate modernă ea se reduce la a fi cadrul fundamental al vieții de familie. Activitățile desfășurate în gospodărie sînt orientate aproape exclusiv spre consum și petrecerea timpului liber. Casa devine piesa centrală, de regulă singura, a gospodăriei. Structura ei este determinată de caracteristicile consumului, a vieții de timp liber și de familie, iar nu de cele ale producției. Gospodăria nu mai reprezintă o condiție a veniturilor, dobîndite acum în afara ei și independent de ea, ci o consecință și chiar un *symbol* al acestora.

În calitatea sa de mediu direct al vieții umane, gospodăria reprezintă o condiție și o măsură fundamentală a acesteia. În ansamblul orientărilor personale, ea continuă să ocupe un loc central. Întemeierea unei gospodării și

dezvoltarea ei reprezintă un obiectiv de prim ordin al activității familiei. Degrevată de funcțiile productive, ea se simplifică într-o mare măsură. Tot ca rezultat al eliberării de funcțiile productive, gospodăria modernă tinde să se reducă la familia nucleară.

Valoarea de „gospodar“ se menține, dar oarecum diminuată ca importanță și modificată în conținut. Datorită diviziunii tradiționale a muncii, cele mai multe dintre activitățile gospodărești au trecut în sarcina femeii. Acest lucru este valabil atât în societățile în care femeia nu este, de regulă, angajată în procesul productiv, cât și în societățile care, dimpotrivă, stimulează participarea activă a femeii în producție. În mediul urban, din această cauză, termenul tradițional de „gospodar“ aproape că a dispărut, fiind înlocuit cu cel de „gospodină“. Conținutul termenului modern de gospodină are o serie de componente specifice: atitudinea planificată și de economisire a veniturilor în așa fel încât ele să fie utilizate cât mai eficient în organizarea și dezvoltarea gospodăriei (important este deci nu *cât* se produce, ci *cum* se consumă); gustul estetic al aranjării apartamentului, pregătirea hranei, întreținerea și eventual confecționarea îmbrăcămintei; curățenia, ordinea. Apariția multor facilități pentru menaj face ca atitudinea față de gospodărie să se schimbe și într-o altă direcție: contează mai puțin *efortul* depus (ca în gospodăria tradițională), cât priceperea de a organiza. Din punct de vedere social, gospodăria reprezintă un simbol al statutului social și al resurselor economice, dar și al valorii personale, al gustului și priceperii, al atitudinii generale față de viață.

Importanța gospodăriei a suferit fluctuații în societatea modernă. În faza de acumulare primitivă a capitalului a existat o puternică tendință de degradare a „spiritului gospodăresc“ la grupurile sociale sărace, lipsite adesea de mijloacele elementare de existență. Este ceea ce conchidea, de exemplu, sociologul francez Halbwachs, în urma unor studii empirice amănunțite asupra muncitorului francez de la începutul secolului. Observația sa era următoarea: muncitorul francez tinde să cheltuiască surplusul de bani, după ce și-a satisfăcut necesitățile elementare de supraviețuire, doar sau în mod prioritar, pe hrană (inclusiv băutură), iar nu pe îmbrăcăminte sau locuință. Deci nu dezvoltarea gospodăriei atrăgea surplusul

sul de resurse, ci consumul imediat. Tendința consumului imediat de a-l domina pe cel „îndelungat“ nu pare să fie generală pentru clasa muncitoare, ci mai curînd specifică anumitor condiții. În primul rînd, lipsa unor mijloace economice elementare și stabile necesare obținerii unei gospodării decente duce la distrugerea spiritului gospodăresc, la utilizarea eventualelor surplusuri economice tot pentru consumul imediat. Sistemul de închiriere a locuințelor, caracteristic în mod special condițiilor aglomerării urbane ce a însoțit dezvoltarea industrială, nu a facilitat cristalizarea unei orientări spre realizarea gospodăriei proprii. În al doilea rînd, procesul de alienare și de dezrădăcinare culturală, generat în mod special de industrializarea capitalistă, dar care se regăsește în mod inevitabil în orice proces de industrializare rapidă, și-a adus și el contribuția. Alienarea duce la destabilizarea modului de viață, la dezorganizare, la recursul sistematic la activități de tip compensator, reprezentînd, în fapt, consum imediat, dereglînd substanțial viața de familie și consumul de lungă durată presupus de dezvoltarea gospodăriei. Transferul rapid al unei mari mase umane de la sat la oraș, în condiții economice precare — muncă necalificată, prost plătită — a îngreuiat, de asemenea, constituirea unui mod de viață stabil. Se poate deci conchide că în primele faze ale societății moderne, degradarea spiritului gospodăresc s-a datorat unor factori negativi. Pe măsură ce ei sînt eliminați — ridicarea nivelului de viață, eliminarea unor surse de alienare — spiritul gospodăresc tinde să se dezvolte în societatea modernă. În țara noastră, datorită ritmului relativ lent de industrializare și urbanizare specific perioadei antebelice, orientarea activă spre dezvoltarea unei gospodării proprii a fost destul de răspîdită la nivelul clasei muncitoare în formare. După război, datorită dezvoltării rapide a industriei, cooperativizării agriculturii și, ca o consecință, a exodului masiv de la sat la oraș, datorită condițiilor economice precare specifice primilor ani, a investițiilor scăzute timp de aproape două decenii în construcția de locuințe, cît și a dificultăților de a construi la oraș case proprii, problema locuinței s-a agravat cu toate consecințele ei negative asupra orientării spre gospodărie. Politica de construire a locuințelor proprietate de stat, orientată de ideea de a rezolva această problemă, oferind într-o primă etapă un minimum de spațiu locuibil, a avut, de asemenea, conse-

cințe negative asupra spiritului gospodăresc. De-abia după ce s-a lansat un program susținut de construcție de locuințe, în condiții mai ridicate de confort și, de asemenea, pe baza proprietății personale, a avut loc o rapidă dezvoltare a spiritului gospodăresc, în contextul unei vieți urbane moderne. Această dezvoltare a fost accentuată însă și de un fapt negativ: slaba dezvoltare a sferei serviciilor a impus gospodăriilor personale menținerea sau preluarea unei game destul de largi de activități necesare vieții cotidiene. Slaba dezvoltare a formelor sociale, colective de petrecere a timpului liber a întărit, de asemenea, oarecum artificial, orientarea spre gospodărie.

Există și o altă rațiune care determină amplificarea rolului gospodăriei. Omul are nevoie să-și afirme personalitatea în toate sferele vieții sale și cu atât mai mult în sfera vieții personale. Gospodăria este mediul uman pe care fiecare îl poate modela după propriile sale proiecte și exigențe. Ea tinde să devină pentru mulți sfera cea mai importantă de creație, de afirmare a talentelor personale. Moda „fă tu însuți“, care se extinde rapid în societatea actuală, nu are origini numai economice, dar și umane de genul celor semnalate aici. Unui consum impersonal, dirijat de o producție de bunuri și servicii de masă, i se opune un consum și un stil de viață înalt individualizat, purtând amprenta propriei personalități. Putem să prevedem aici o sursă importantă a orientării accentuate spre familie, spre gospodărie, în condițiile societății actuale.

În condițiile economice ale țării noastre, constituirea și dezvoltarea unei gospodării presupune un efort economic considerabil, întins pe o perioadă mai îndelungată de timp, fapt care face din ea un obiectiv personal prioritar. Obținerea unei locuințe, la nivelul de confort al aspirațiilor moderne, a unei mobile de calitate, la nivel estetic ridicat, a aparatelor și echipamentului necesare — televizor, magnetofon, mașină de spălat, autoturism, echipament sportiv etc. — presupune resurse economice substanțiale. Efortul constituirii unei gospodării moderne a marcat generația care, după război, în condiții economice minime, și-a început viața matură. Treptat, prin acumulare personală, pe fondul dezvoltării economice generale, ea a reușit, printr-un efort continuu și adesea cu mari sacrificii, să acumuleze o mare parte dintre aceste premise materiale ale vieții personale. Dezvoltarea propriei gos-

podării era pentru această generație, totodată, un simbol al reușitei sociale, al statutului social. Desigur, în acest proces au apărut și numeroase manifestări „patologice“ specifice. De exemplu, „acumularea ostentativă“. Unele bunuri din gospodărie sînt achiziționate nu pentru utilitatea lor directă, ci ca simbol al reușitei sociale, al prosperității economice și chiar al capacităților gospodărești. În această perioadă, lipsa unui gust cultural-estetic format, atît la nivelul consumatorului, cît și al producătorului, a favorizat o acumulare adesea de slabă calitate culturală. Locuințe supraaglomerate cu mobilă, acumularea de „obiecte de valoare“, certă sau incertă, reprezintă orientări care suprasolicită funcțiile gospodăriei. Acumularea de valori mai are ca sursă și un anumit sentiment de insecuritate cultivat de istoria zbuciumată a societății moderne.

„Reproducerea gospodăriei“ capătă noi caracteristici. Fiecare familie produce alte familii, care întemeiază noi gospodării. Tradițional, părinții au ca una dintre responsabilitățile lor sociale pe aceea de a asigura condițiile evoluției în viața socială a copiilor lor. După cum am văzut, în societatea modernă, evoluția în viață a copiilor nu mai este dată de posesia mijloacelor productive. În primul rînd, ea este condiționată de profesia pe care fiecare o dobîndește. Statutul social al tînărului este determinat, în mod esențial, de profesie. Din acest motiv este explicabil faptul că grija părinților pentru copii se manifestă în mod special prin asigurarea pentru aceștia a unei profesii cît mai calificate și mai avantajoase. Pregătirea superioară reprezintă un ideal foarte răspîdit. Pregătirea școlară a copiilor — calea unică spre o profesie și deci spre o poziție socială, înalt dezirabilă — reprezintă una dintre problemele acute ale familiilor cu copii. Părinții se simt datori nu numai să asigure o profesie copiilor lor, ci își asumă obligația și de a-i ajuta, totodată, să-și întemeieze propria lor gospodărie. Această orientare a părinților, foarte larg răspîdită la noi în momentul actual, are o explicație nu numai în tradiție, dar și în configurația condițiilor actuale. Bunurile de folosință îndelungată necesare unei gospodării cer o cantitate mare de resurse economice de care o tînără familie nu poate dispune, decît în timp. Lipsa propriei gospodării, veniturile economice încă modeste, specifice începutului carierei profesionale, necesitatea utilizării aces-

tora în mod prioritar pentru întemeierea gospodăriei creează posibilitatea producerii unui *regres* al nivelului de trai al tinerei familii în raport cu nivelul anterior în cadrul familiei din care provin membrii ei. O asemenea situație este, desigur, frustrantă și părinții caută să o evite pe cât posibil, sprijinind copiii să-și întemeieze gospodăria într-un timp cât mai redus și fără un efort economic prea mare. Experiența negativă a generației mature actuale în legătură cu dificultățile și lipsurile înfruntate în primii ani de după război a întărit aspirația de a ajuta pe copii să depășească mai ușor o asemenea perioadă grea de viață. În funcție de posibilități, părinții acumulează deci și pentru copii, pentru a-i ajuta să-și întemeieze o gospodărie: casă, mobilă, mașină. Într-o cercetare făcută în 1979 pe un eșantion de 1 000 de studenți, 60% dintre aceștia se așteptau ca părinții să-i ajute, într-un fel sau altul, la întemeierea unei gospodării. 22% se așteptau ca acest ajutor să fie substanțial — casă, mașină. Generația actuală este, în fapt, prima generație de după război care se așteaptă sistematic la un ajutor substanțial din partea părinților pentru a-și crea o gospodărie, datorită faptului că părinții reprezintă prima generație care a început să trăiască în condiții economice relativ mai bune și mai stabile. Capacitățile de acumulare mai mari ale acestei generații se explică prin faptul că a fost crescută în condiții economice vitrege și, în consecință, a avut un nivel de aspirații relativ mai scăzut, fiind, totodată, nevoită să-și formeze deprinderi de a organiza eficient resursele economice relativ sărace de care dispunea. Dimpotrivă, generația care acum intră în viață are un start cu totul diferit și va evolua distinct. Ne așteptăm ca diferența față de modul de viață al generațiilor actuale să fie relativ ridicată, tocmai pentru că ele se plasează într-o perioadă istorică de rapidă dezvoltare economică și socială.

Consumul. Consumul reprezintă un aspect critic al modului de viață modern. Una dintre caracteristicile distinctive ale societății moderne este „revoluția posibilităților și a necesităților“. Economia de tip închis menține necesitățile umane la nivelul posibilităților de producție limitate ale gospodăriei. Prin diviziunea socială a muncii, posibilitățile se largesc rapid. Consumul individual nu mai depinde de *cît și ce* produce gospodăria, ci de ceea

ce produce întreaga colectivitate și devine disponibil prin intermediul schimbului. Dezvoltarea rapidă a tehnologiei a dus la o revoluționare a posibilităților și, totodată, a necesităților individuale. Fiecare nouă posibilitate (produs nou, disponibil pe piață) tinde să genereze la nivelul întregii colectivități o necesitate corespunzătoare. Stabilitatea nevoilor și a consumului caracteristică modului de viață tradițional este înlocuită cu un proces dinamic de creștere continuă a nevoilor și de modificare a consumului la nivelul noilor disponibilități de bunuri create de producție.

Procesul, prin natura sa, este pozitiv. Pe baza noilor posibilități generate de creșterea rapidă a producției se cristalizează un nou mod de viață. El este însă însoțit și de o serie de consecințe negative, care au fost analizate mai puțin în literatura științifică.

În primul rând, creșterea economică rapidă generează *dificultăți în cristalizarea, la nivel colectiv, a unui nou stil de viață*. O nouă necesitate și un nou consum duc la modificări în întregul mod de viață: redistribuirea timpului, a resurselor economice și umane. Fiecare inovație are consecințe asupra tuturor celorlalte componente ale vieții, greu de sesizat imediat și de către fiecare individ în parte. Acesta este motivul pentru care, în faza creșterii rapide a consumului, dinamica modului de viață prezintă imaginea unui proces spontan, greu de controlat și reglat, căruia îi sînt caracteristice frecvente și profunde dezechilibre. Nici individul și nici colectivitatea nu pot prevedea în ce sens se orientează această dinamică și nici consecințele diferitelor schimbări. Imaginea de ansamblu este deci aceea a unui proces de creștere spontană, caracterizat prin multiple încercări, erori, reveniri, în care mecanismele de autoreglare intervin relativ târziu, după acumularea unei experiențe individuale și sociale suficient de mari pentru a putea duce la modificări în strategia globală a vieții. Din această cauză, modul de viață caracteristic societății moderne pare a fi mai mult un produs amorf, cu tendințe contradictorii și tensiuni interne, lipsit de „stil“, adică de o ridicată coerență internă.

În al doilea rând, *creșterea rapidă a posibilităților de consum conține în ea însăși un mecanism vicios care tinde să producă o sărăcire a vieții, o unilateralizare a ei*. Multiplicarea nevoilor, ca rezultat al multiplicării bunurilor disponibile, are ca efect direct declanșarea unei pre-

siuni spre intensificarea muncii. Pentru a obține bunuri este nevoie de mijloace economice care, la rîndul lor, pot fi obținute în principal prin eforturi productive crescute. Presiunile asupra muncii se pot intensifica substanțial, crescînd importanța acestei sfere în ansamblul vieții, adesea în detrimentul altor sfere și chiar în al consumului însuși. Leslie White a observat acest mecanism la comunitățile arhaice izolate care intră în contact cu piața economică. Ele tind, ca rezultat al acestui contact, să-și intensifice efortul productiv (13). Apare aici o sursă de alienare și de perturbări în întregul mod de viață: obsesia cîștigului, transformarea mijlocului în scop ultim, diminuarea disponibilităților umane de dezvoltare multi-laterală și, în ultimă instanță, limitarea consumului la un consum superficial, alienant.

În fine, una dintre consecințele cele mai importante ale rapidei creșteri economice o reprezintă *supraconsumul*. Dat fiind faptul că aceasta este o problemă mai puțin explorată și care pare să constituie una dintre temele-cheie ale dezvoltării societății actuale, inclusiv a țării noastre, ne vom opri mai pe larg asupra ei.

Prin supraconsum se înțelege un consum excesiv de bunuri, indiferent de tipul acestora, peste nevoile reale, efective ale omului, așa cum există ele la un moment dat. De regulă, supraconsumul în raport cu unele necesități este complementar cu *subconsumul* în raport cu alte necesități. În condițiile unui nivel economic scăzut, supraconsumul este mai mult *relativ* decît *absolut*. Prin supraconsum absolut se înțelege consumarea unui volum de bunuri superior necesităților efective. Supraconsumul relativ se referă la alocarea disproporționată de resurse pentru o necesitate, în raport cu alte alocări, chiar dacă nici pentru aceasta bunurile consumate nu sînt suficiente în sens absolut. De exemplu, cheltuielile pentru îmbrăcăminte, cosmetice, pentru o serie de forme de petrecere a timpului liber pot fi disproporționat mai ridicate decît cheltuielile pentru cultivare, relaxare, îngrijire medicală și chiar alimentație. Supraconsumul apare atît la nivelul *individului*, cît și la cel al *colectivității*. La nivelul colectivității, supraconsumul practicat de unele categorii sociale sau indivizi (și aici supraconsumul poate fi absolut sau relativ) este complementar cu subconsumul altor categorii sociale sau indivizi.

În ultimul timp s-au formulat tot mai multe critici ale distorsionării consumului în condițiile societății moderne: crearea de false nevoi, consum excesiv, risipitor, elitism, consum cu funcții compensatorii și ostentative, neglijarea satisfacerii necesităților nerentabile economic. De regulă, aceste tendințe de distorsionare a consumului sînt atribuite nu procesului de creștere economică în general, ci modului capitalist de organizare a sa. Viciul pornește din însăși orientarea producției: în loc ca ea să fie direcționată spre satisfacerea nevoilor reale, autentice, în ordinea importanței lor umane, ea este subordonată în mod necondiționat rațiunii realizării profitului. Colectivitatea, cu necesitățile sale, nu mai reprezintă obiectivul nemijlocit al activității productive, ci doar o condiție a realizării profitului. Din acest motiv ea devine obiect de manipulare, fiind orientată spre a oferi condițiile obținerii unui profit maxim. Nu nevoile reprezintă punctul de pornire al producției, ci producția caută să modeleze nevoile umane pe măsura sa. În aceste condiții, consumul produce o serie de *distorsiuni antropologice*. Cele mai importante, așa cum au fost sugerate de numeroși analiști, sînt următoarele:

a. Producția *stimulează în mod artificial nevoile umane*. Fie produce *nevoi excesive*, mai mari decît cele reale, fie creează *nevoi artificiale, false nevoi*. Ideologia clasică a capitalismului acreditează ideea că piața reprezintă instrumentul cel mai eficient prin care omul își poate defini și impune procesului de producție propriile sale necesități. În fapt însă, și acest lucru pare să fie larg acceptat în momentul de față, piața nu-l ajută pe individ să-și definească nevoile sale autentice, ci mai mult îl manipulează, impunîndu-i propriile sale nevoi. Sistemul producției bazat pe profit impune colectivității un model antropologic care îi este convenabil. Prin piață, nu consumatorul îl controlează pe producător, ci invers, producătorul pe consumator. Este cazul reclamei. Ea are o extraordinară forță de a modela nevoile umane. Fenomenul modei este, de asemenea, ilustrativ pentru acest mecanism. Exploatarea și supralicitînd nevoile reale de noutate și varietate, producția poate induce prin intermediul reclamei un consum excesiv. Piața poate, de asemenea, exploata frustrările și insatisfacțiile populației, stimulînd un consum de tip compensatoriu — plăcerea în sine de a cumpăra sau de tip ostentativ. Consumul economic tinde să devină prin-

cipala formă de manifestare umană, soluție universală la frustrările și insatisfacțiile vieții. Prin aceasta el are însă un efect conservator asupra modului de viață: împiedică regândirea organizării vieții, identificarea surselor de insatisfacție și eliminarea lor, oferind compensări generatoare la rîndul lor de noi insatisfacții.

b. *Distorsionează ierarhia necesităților.* Sistemul producției capitaliste accentuează în mod disproporționat importanța nevoilor care pot fi satisfăcute în mod profitabil economic, în raport cu nevoile a căror satisfacere nu este profitabilă. Nevoile culturale, de dezvoltare personală armonioasă, de relații umane pozitive, de informare și instruire, de relaxare au fost trecute pe planul al doilea în favoarea nevoilor a căror satisfacere antrenează consumul de bunuri economice ce pot fi obținute prin cumpărare. *Consumul privat* este accentuat în detrimentul *consumului colectiv*, mai dificil de exploatat economic (2). Care sînt mecanismele prin care piața poate modela necesitățile și ierarhia lor? Există o proprietate a necesităților umane de a se defini la nivelul conștiinței individuale prin raportare la posibilitățile existente. Cea mai simplă cale de conștientizare a unei necesități este raportarea ei la *mijlocul* care o satisface. Cel mai adesea, o necesitate este subiectiv definită în forma *bunului necesar*. Dezvoltarea economică oferă o masă mare și variată de bunuri economice, ajutînd prin aceasta la conștientizarea necesităților satisfăcute de aceste bunuri. Celelalte necesități umane, lipsite de posibilitățile efective ale satisfacerii lor, rămîn subiectiv mai greu de definit, mai difuze și, din această cauză, tind a fi resimțite de către oameni cu mai puțină forță. Neconștientizarea unei necesități o face mai puțin importantă. De multe ori, omul nici „nu observă” cînd o necesitate, pe care nu o poate defini în mod clar, rămîne nesatisfăcută. Efectul nesatisfacerii acesteia este resimțit în mod difuz, fără a se putea identifica cu precizie sursa. Societatea nu-l ajută pe individ, decît într-o mică măsură, să-și definească necesitățile non-economice și cu atît mai puțin să și le satisfacă. El este lăsat în această privință să se descurce mai mult pe cont propriu, utilizînd posibilitățile individuale și de grup, inevitabil mai restrînse. Este evident că în această situație, necesitățile non-economice sînt dezavantajate, atît în ceea ce privește conștientizarea lor, importanța individuală și

socială asociată lor, cît și în ceea ce privește satisfacerea lor.

c. *Un consum risipitor atît individual, cît și colectiv.* Mult timp s-a considerat că piața, dinamizată de dorința maximizării profitului, reprezintă un stimulent ideal al inovației. Și este adevărat că inovația a fost stimulată în mod rapid. A devenit însă tot mai clar că, adesea, inovația însăși a luat un caracter excesiv, artificial. S-a tins ca bunurile de lungă utilizare să fie înlocuite cu bunuri de scurtă utilizare, care trebuie frecvent înlocuite. S-a stimulat în mod artificial un proces de învechire „morală” a bunurilor. Rațiunea primară a acestei dinamici nu este aceea de a oferi bunuri superioare, ci stimularea cererii. Vechile bunuri se demoralizează rapid în umbra celor noi, deși practic ele sînt încă utilizabile. Sînt multe cazuri în care inovația nu reprezintă o îmbunătățire efectivă a bunului sau ea este minoră în raport cu efortul cerut de reînnoirea acestuia. Adesea, bunurile sînt în mod intenționat proiectate pentru o „viață scurtă”. O asemenea ideologie este construită în jurul lozincii „cumpără, consumă, aruncă, pentru a cumpăra din nou”, caracteristică societății capitaliste. Din punctul de vedere al colectivității, învechirea rapidă, fizică și morală, a bunurilor reprezintă o risipă cu multiple consecințe: risipă de resurse naturale, risipă de efort social și uman cerut de producerea acestor bunuri și care puteau să fie utilizate în alte sfere. Dar și din punctul de vedere al individului, inovația excesivă reprezintă o risipă. Ea implică mobilizarea unor resurse economice și umane suplimentare care puteau fi folosite în altă direcție. Omul renunță la satisfacerea altor necesități pentru a obține noile bunuri devenite disponibile și care îl tentează printr-o reclamă eficace. Pentru a se limita efectele negative ale acestei curse artificiale a inovației, un specialist francez recomandă chiar adoptarea unor „plafoane” pentru bunurile puse pe piață, iar acolo unde acest lucru nu este posibil, introducerea unui control asupra inovațiilor (3). Se pare că, din aceste motive, ne îndreptăm spre cristalizarea unor noi strategii de dezvoltare economică, orientate de ideea producerii de bunuri cu „viață îndelungată”, asociată cu un control mai strict al fluctuației excesive a modelelor și a producerii de „noutăți”. Noutatea poate fi acceptată doar în măsura în care ea duce la o perfecțio-

nare efectivă, semnificativă a valorii de întrebuințare, iar nu ca mijloc de stimulare artificială a cererii.

d. *Efecte sociale și umane frustrante.* Cursa artificială „posibilități-nevoi“ nu poate duce la lichidarea diferențelor sociale dintre oameni și nici a sărăciei (fie ea și relativă), ci, dimpotrivă, le perpetuează. Consumul elitist oferă o direcție extrem de eficace de dezvoltare a producției orientate spre profit economic. El este, totodată, de natură să genereze aspirații fără acoperire în resurse, la nivelul masei colectivității. Diferențele între „bogați“ și „săraci“ din interiorul aceleiași societăți sînt suplimentate de diferențe și mai drastice între diferitele societăți. După cum consumerismul elitelor este o sursă de aspirații fără suport la nivelul masei colectivității, consumerismul țărilor dezvoltate produce frustrări masive în țările subdezvoltate. Noile posibilități, difuzate larg prin intermediul pieței, al reclamei, al mijloacelor de cultură de masă, tind să creeze necesități generalizate, în ciuda diferențelor imense în ceea ce privește disponibilitățile economice.

O dovadă a caracterului negativ al supraconsumului în raport cu viața umană o reprezintă tendințele tot mai pronunțate în ultimele decenii de cristalizare a „stilurilor alternative de viață“ (5). Spre deosebire de *stilul dominant*, dezvoltat în proporții de masă în societatea capitalistă dezvoltată, caracterizat prin centrarea pe consumul economic, stilurile alternative reconsideră ierarhia necesităților umane. În fruntea ierarhiei sînt puse necesități ca dragostea, securitatea, dezvoltarea fizică și intelectuală a persoanei, prietenia, participarea socială. Noile stiluri de viață nu presupun în mod necesar o creștere a resurselor economice, ci, dimpotrivă, cel mai adesea, sînt caracterizate prin orientarea spre un mod de viață mai simplu, mai puțin costisitor economic.

În fine, ca un corolar al acestor tendințe, se remarcă existența în societatea capitalistă actuală a unui decalaj profund, cu efecte umane distructive, între caracterul înalt rațional, eficient, tehnicizat al producției, pe de o parte, și caracterul spontan, adesea întîmplător și nu de puține ori irațional și aberant al consumului, pe de altă parte. Societatea contemporană nu a adus o contribuție satisfăcătoare la dezvoltarea unei *culturi a consumului*, a ridicării „competenței“ în consumul individual. Philippe d'Iribarne remarcă în termeni categorici acest paradox al

societății contemporane: ceea ce se obține ameliorind fără încetare productivitatea aparatului productiv este în mare măsură pierdut prin scăzuta productivitate caracteristică trecerii de la producție la consum (3). Acest efect este datorat, în principal, faptului că sfera producției este mult în avans în raport cu celelalte sfere ale vieții, cu modul general de organizare a vieții umane. Caracterul spontan, slab organizat al vieții umane nu permite o orientare clară a producției. Consumul însuși este irațional, incompetent și, din această cauză, slab eficient. Aici se pierde o mare parte din efortul de eficiență din sfera producției. Doar o orientare explicită a producției spre necesitățile reale ale colectivității, stabilite de către aceasta prin mecanisme democratice, întărite de instrumente științifice și nu lăsate la latitudinea pieței manipulative, este de natură a elimina consumul irațional, supraconsumul cu toate efectele lor negative și să ofere o bază solidă creșterii *eficienței umane a economiei*.

Proiectul socialist de construire a unei noi societăți conține premisele revoluționării modelelor de consum. Apare posibilitatea abolirii supremației economicului asupra celorlalte sfere ale vieții. Activitatea economică poate fi orientată și subordonată, totodată, satisfacerii plenare a necesităților umane. Nu este însă satisfăcător rezolvată problema modului prin care necesitățile umane să fie definite și a mecanismelor prin care acestea să orienteze efectiv producția. În lipsa unor asemenea verigi, piața continuă să joace un rol important atât în formularea necesităților (sub forma cererii), cât și în orientarea producției. Sînt posibile, de asemenea, manifestări de subiectivism, de eronată orientare a producției.

În primele etape ale dezvoltării societăților socialiste, datorită subdezvoltării economice, a sarcinilor prioritare de reconstrucție economică și de asigurare a unui nivel ridicat de resurse materiale, economicul, în mod inevitabil, a tîns să primească o atenție specială, manifestînd tendințe de subordonare a celorlalte sfere. În plus, piața economică, atât cea internă, cât mai ales cea mondială, deși limitată de anumite restricții, și-a imprimat propria logică. Din această cauză se poate vorbi și în condițiile socialismului de distorsiuni ale consumului, inclusiv în sensul supraconsumului.

Se pune, în mod firesc, întrebarea: este posibil să apară fenomene de supraconsum în condițiile unei societăți afla-

te la un nivel relativ modest de dezvoltare economică? După părerea noastră, supraconsumul nu trebuie legat de nivelul de dezvoltare economică a societății, ci de un anumit model de consum și, în ultimă instanță, de logica autonomizată a sistemului economic și a pieței. Efectele supraconsumului într-o societate relativ săracă sînt mult mai grave decît într-o societate bogată. Există numeroase exemple de situații în care consumul elitar în țările subdezvoltate a reprezentat una dintre cele mai importante frîne în calea dezvoltării. Iată cîteva din formele supraconsumului într-o societate relativ săracă:

a. Supraconsumul provenit dintr-un plus de resurse, în condițiile în care necesitățile sînt slab sau unilateral dezvoltate. Instructivă pentru această situație ni se pare a fi descrierea pe care o face Radu Nicolae efectului asupra vieții dintr-un sat sărac din Prahova a unei bruște inavuțiri — descoperirea de petrol între cele două războaie mondiale și obținerea de mari dividende (4). Sub impactul neașteptat al abundenței de resurse, modul de viață tradițional își pierde sensul. Oamenii nu mai pot reacționa în maniera tradițională în cazul apariției unor surplușuri economice — acumularea —, ci își „pierd capul“. Ei au cheltuit rapid tot ceea ce atît de neașteptat au cîștigat, fără ca acest plus substanțial de resurse să le fi afectat, în perspectivă, viața: nici locuințe mai bune, nici educație mai ridicată pentru copii. Sînt multe situații în care indivizi sau chiar categorii sociale obțin resurse superioare celor cu care erau obișnuiți. Schimbarea modului de viață este mai lentă însă. Din această cauză, ei continuă în general să trăiască așa cum s-au obișnuit, plusul de resurse fiind cheltuit într-un mod care nu le afectează sensibil stilul de viață.

b. Consumul asociat cu „false nevoi“: consumul „ostentativ“ pentru a marca statutul social, prosperitatea individuală sau consum „compensatoriu“ — mobilă, haine, bijuterii, moduri de petrecere a timpului liber, acumularea de bunuri considerate a fi de valoare, alcool etc.

c. Supraconsum elitar. În societățile cu un nivel mai scăzut de dezvoltare, coexistența cu societăți mai bogate generează puternice presiuni spre un consum elitar disproporționat în raport cu resursele interne. În societățile socialiste se promovează în mod ferm principiul retribuției după cantitatea și calitatea muncii. Un asemenea principiu generează diferențieri sociale, considerate însă

de către colectivitate ca fiind „normale”, echitabile. Dincolo însă de aceste diferențieri, care sînt, dealtfel, nu foarte pronunțate, există importante presiuni pentru o diferențiere mai accentuată.

d. Supraconsum forțat de mecanismele economice. Producția poate genera ea însăși supraconsum. Bunurile de proastă calitate care necesită schimbare frecventă sau reparații costisitoare mobilizează o cantitate disproporționată de resurse. Este cazul, de asemenea, al bunurilor care se demodează (învechirea „morală”) rapid și care necesită înlocuirea cu altele la nivelul noilor exigențe. Evident, acesta este doar un supraconsum relativ. El este în fapt un subconsum. Social, el umflă artificial volumul producției, iar din punctul de vedere al individului, solicită excesiv resursele economice și umane. Eliminarea sa nu poate avea loc decît printr-o creștere a eficienței producției, nu strict economică, ci umană: ridicarea adevăratei produselor la necesități.

Diferențierea socială. Problema diferențierii sociale, a egalității sau inegalității reprezintă unul dintre punctele critice ale societății moderne. În societățile tradiționale, preindustriale, diferențierile sociale cele mai marcate sînt cele „pe verticală” (stratificarea socială), între elitele exploatoare și mase. Această diferențiere produce polarizări accentuate: la un pol moduri de viață cristalizate în condiții de resurse economice limitate, caracterizate prin supramuncă și frustrare, iar la celălalt pol, abundență, parazitism, elitism. Elitele privilegiate social și economic s-au caracterizat, pe lîngă un consum abundent, printr-un supraconsum specific, elitar, cu funcții multiple: consum ostentativ, de marcarea a statutului social, consum compensator.

Dezvoltarea industrială deschide posibilitatea, pentru prima oară în istorie, de a se produce o gamă largă de bunuri, la un ridicat nivel calitativ, disponibile pentru întreaga comunitate. Dezvoltarea industrială acționează din acest punct de vedere în sensul „democratizării”, al omogenizării modului de viață. Pe de altă parte însă, capitalismul, ca structură socială, a menținut și în anumite privințe chiar a amplificat stratificarea socială, diferențierea dintre modul de viață elitar și cel „de masă”. Alături de producția de masă, capitalismul a dezvoltat activ o producție elitară care, pe de o parte, fructifică stratifi-

carea socială în interesul profitului capitalist, iar pe de altă parte, stimulează elitismul și diferențierea socială.

Proiectul socialist de organizare socială s-a constituit de la început în jurul ideii de *bunăstare colectivă*, de bunăstare echitabil distribuită. Unul dintre obiectivele specifice ale programului socialist este realizarea *egalității sociale*, eliminarea diferențierilor sociale de tip elitar. Pentru realizarea acestui deziderat s-a dezvoltat un program complex de strategii, dintre care următoarele sînt cele mai importante:

1. În primul rînd, eliminarea exploatării ca sursă esențială a elitismului. Munca este singura sursă de venituri economice legal și moral acceptată. Parazitismul este ferm descurajat și, în general, toate posibilitățile de cîștig care nu se fundează pe muncă: exploatarea în diferite forme, fie directă, fie indirectă, ca de exemplu specula.

2. Promovarea unei noi etici a egalității și echității, descurajarea manifestărilor elitiste, a consumului ostentativ. Prin diferite mijloace — economice, administrativ-juridice, politico-ideologice și morale — se promovează un proces de omogenizare socială, căutîndu-se a se elimina, în mod special, elitismul din sfera consumului. Se descurajează consumul ostentativ, ca indecent, generator de frustrare socială. Unul dintre mijloacele de realizare a acestui obiectiv este impunerea unor limite, considerate a fi echitabile, a posibilităților de cîștig prin muncă. Un mijloc eficient de omogenizare socială este imprimarea unui caracter democratic, neelitist producției însăși. O producție democratică nu înseamnă neapărat producție de masă, puțin sau deloc diferențiată calitativ. Ea poate prezenta chiar o mare varietate calitativă care corespunde însă mai mult diferențierilor de stil de viață și mai puțin diferențierilor „verticale”, elitiste.

Socialismul nu-și propune realizarea unei complete egalizări sociale. Analizînd condițiile specifice acestei societăți, Marx a adus serioase argumente în sprijinul ideii că, în această fază, nu este posibilă realizarea unei egalități depline (6). El critica vehement ideea unui „comunism” în condiții de sărăcie. În mod inevitabil, în perioada în care mai este caracteristică raritatea multor bunuri, repartitia va fi inegală. Și deci, va exista o anumită diferențiere socială „pe verticală”. Aceasta se deosebește însă structural de cea din capitalism. În primul

rînd, prin criteriul ei: calitatea, cantitatea și importanța socială a muncii reprezintă singura sursă acceptată de diferențiere socială în socialism. În al doilea rînd, prin mărirea ei: diferențierile sociale acceptabile se înscriu între limite relativ restrînse. Istoria societăților socialiste prezintă mari oscilații în această privință: momente în care accentul cade pe realizarea unei ridicate egalități socio-economice și momente în care se consideră necesară stimularea unei mai largi diferențieri. Problema diferențierii sociale este, dealtfel, una dintre cele mai critice într-o societate socialistă. Pentru soluționarea ei corectă este nevoie să se ia în considerare o mulțime de factori concreți. Deși diferențierea socială în societatea socialistă are implicații practice extrem de importante, ea s-a bucurat de prea puțină atenție din partea cercetării științifice. Ideea lui Marx că în condițiile socialismului munca reprezintă singura sursă a diferențierii sociale este unanim considerată a fi valabilă. Uneori ea este însă interpretată superficial, într-o manieră strict pragmatică. Justificarea ei este văzută exclusiv în necesitatea utilizării stimulentele materiale în obținerea de performanțe în muncă. O asemenea interpretare provine din faptul că nu există, cel mai adesea, o deschidere mai puternică spre social în interpretarea unor teze economice fundamentale. Am menționa, în primul rînd, ideea, extrem de profundă a lui Marx, cu privire la fundarea *calității muncii pe valoarea forței de muncă*. Conceptul de valoare a forței de muncă face o deschidere spre modul de viață, complementar cu un anumit gen de muncă. Marx definea acest concept prin cantitatea de bunuri (echivalentul lor în bani) necesară reproducerii forței de muncă. Reproducerea forței de muncă nu se referă însă la condițiile elementare necesare supraviețuirii biologice, ci mult mai larg la totalitatea condițiilor social-culturale necesare vieții umane. Fiecare tip de muncă este asociat cu un anumit mod de viață, cu necesități specifice și deci cu aspirații corespunzătoare. Dacă vrem să înțelegem deci ce înseamnă valoarea forței de muncă este necesar să explorăm modul de viață complementar cu aceasta. Calitatea muncii este dată, în primul rînd, de gradul ei de complexitate, de calificarea cerută. Răspunsul la întrebarea de ce o muncă cu un grad mai ridicat de complexitate și de calificare este necesar să

fie mai bine retribuită trebuie căutat tocmai în analiza modurilor de viață complementare, necesare realizării în bune condiții a respectivei munci. Pentru realizarea eficientă a unei munci înalt calificate, cu un grad de complexitate și responsabilitate ridicat este necesar un anumit mod de viață, caracterizat prin necesități specifice, relativ mai ridicate decât cele implicate de modul de viață cerut de o muncă mai puțin calificată, cu un grad de complexitate și responsabilitate mai scăzut. Există aici o lege importantă a dinamicii modului de viață: nivelul necesităților, și deci și cel al aspirațiilor, este în societatea socialistă încă inegal. Factorul cel mai important al acestei inegalități îl reprezintă tipul de muncă, profesia. Diferențe „normale” în condițiile unei societăți socialiste dintre modurile de viață sînt deci cele determinate de tipul de profesie. Din acest motiv, în societatea socialistă este mai puțin adecvat a se descrie structura socială în termenii claselor sociale, decât în cel al grupurilor sau categoriilor socio-profesionale. Această lege ne permite să înțelegem și care este substratul *principiului echității* în sfera retribuției. Colectivitatea tinde să considere în mod spontan că echitabilă este diferențierea retribuției în funcție de calitatea muncii depuse și nu o egalitate mecanică. Înțelegerea dinamicii diferențiate a modului de viață reprezintă o bază absolut necesară a politicii de determinare a retribuției, în lipsa căreia practica de retribuție este empirică, cu posibile erori de estimare ce au consecințe negative.

Cea de-a doua sursă a diferențierii în retribuție o reprezintă *cantitatea* muncii. Și acest criteriu trebuie privit dintr-o dublă perspectivă. Pe de o parte, el reprezintă în mod cert un foarte eficace mijloc de stimulare a performanțelor în muncă. Pe de altă parte, el reprezintă și o exigență proprie a dinamicii modului de viață. Presiunea necesităților este inegală de la individ la individ, de la perioadă la perioadă a vieții sale. Din acest punct de vedere, colectivitatea consideră legitim ca fiecare persoană să decidă dacă să obțină, printr-un efort suplimentar, un venit suplimentar. Este deci un *drept individual* de a câștiga diferențiat printr-un efort suplimentar. O asemenea posibilitate reprezintă adesea singura sau în orice caz cea mai importantă modalitate de a soluționa diferențele de aspirații.

Realizarea unei diferențieri sociale „normale“, echitabile, în raport cu condițiile concrete ale societății socialiste presupune deci găsirea unui sistem de repartiție a resurselor economice existente, nu numai stimulatив pentru performanță, dar și în acord cu dinamica diferențiată a modurilor de viață. Semnificativ este faptul că normele reale de echitate ale colectivității accentuează relația dintre venit și munca depusă, taxînd ca fiind anormale cazurile de dobîndire de resurse disproporționate față de cantitatea și calitatea muncii.

Totodată, un obiectiv major al dezvoltării societății socialiste este omogenizarea socială. O omogenizare socială reală, efectivă are loc la nivelul modului de viață. Iar pentru aceasta este nevoie să se realizeze o lichidare treptată a diferențelor socio-profesionale. Și în primul rînd, a diferențelor dintre munca de conducere și cea de execuție, dintre munca fizică și cea intelectuală.

NOTE ȘI BIBLIOGRAFIE

1. Al. Inkeles, *The Modernization of Man*, în M. Weiner (Ed.), *Modernization. The Dynamics of Growth*, Basic Books, Inc., New York, 1966.
2. D. Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, Inc., New York, 1973.
3. Ph. d'Iribarne, *Reduire la surconsommation*, în „IFDA Dossier“, nr. 15/1980.
4. Tr. Herseni (sub red.), *Industrializare și urbanizare*, Editura Academiei R.S.R., București, 1970.
5. K. Lemberg and all., *Dominant Ways of Life in Denmark/Alternative Ways of Life in Denmark*, The United Nations University, GPID, 1980.
6. K. Marx, *Critica Programului de la Gotha*, în K. Marx, F. Engels, *Opere alese*, vol. 2, Editura politică, București, 1967.
7. I. A. Sabri, *Arab Industrialization Strategy based on Self-Reliance and Satisfaction of Basic Needs*, „IFDA Dossier“, nr. 16/1980.
8. A. Sicinski, *Styl Zycia*, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1978.
9. H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributare*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1978.

10. St. Stoica, *Structura și dinamica modului socialist de viață în România*, în „Analele Universității București”, Filozofie, 1978.
11. M. Szántó, *Ways of Life*, Corvina Books, Budapesta, 1977.
12. J. Tinbergen, *Restructurarea ordinii internaționale*, Editura politică, București, 1978.
13. L. White, *The Evolution of Culture*, McGraw-Hill Book Company, 1948.
14. C. Zamfir, *Diversitatea căilor de creștere a calității vieții*, în „Era socialistă”, nr. 15/1981.
15. C. Zamfir, *Dinamica modului de viață al principalelor categorii socio-profesionale în țara noastră*, în „Revista de filozofie”, nr. 6/1981.